

Козинець О. Г.,
кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права
Чернігівського національного технологічного університету

Козинець І. Г.,
старший викладач кафедри цивільного,
господарського права та процесу
Чернігівського національного технологічного університету

ПОДАТКОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ В XVII – XVIII СТ.

TAX SYSTEM OF UKRAINE IN XVII – XVIII CENTURIES

Досліджено становлення податкової системи України у XVII – XVIII ст. Реконструйовано систему податків і зборів, створену під час війни за незалежність у XVII ст., визначено зміни в оподаткуванні на Україні після підписання Березневих статей 1654 р. та Полтавської битви 1709 р. проаналізовано початок процесу уніфікації податкової системи України з російською системою оподаткування протягом XVIII ст.

Ключові слова: податкова система, податкова реформа, подвірний податок, подушний податок, ревізька душа, фіскальні органи.

Исследовано становление налоговой системы Украины в XVII – XVIII вв. Реконструирована система налогов и сборов, созданная во время войны за независимость в XVII в. Определены изменения в налогообложении на Украине после подписания Мартовских статей 1654 г. и Полтавской битвы 1709 г. Проанализировано начало процесса унификации налоговой системы Украины с российской системой налогообложения в течение XVIII в.

Ключевые слова: налоговая система, налоговая реформа, подворный налог, подушный налог, ревизская душа, фискальные органы.

The formation of the tax system of Ukraine in the seventeenth and eighteenth centuries was investigated. The system of taxes and fees created during the independence war in the seventeenth century was reconstructed. Changes in taxation in Ukraine after the signing of the March Articles of 1654 and the Poltava Battle of 1709 were analyzed. The beginning of the process of unification of the Ukrainian tax system with the Russian system of taxation during the XVIII century was analyzed.

Key words: tax system, tax reform, tax from the yard, poll tax, revizskaya soul, fiscal organs.

Постановка проблеми. Податкова система в державі – на кшталт кровоносної системи в організмі людини. Одне невід’ємне від іншого. Разом зі створенням держави, системи органів державної влади та управління починається формування системи податків і зборів, без яких неможливе функціонування державних органів. Від ефективності та раціональності податків і зборів залежать стабільність держави, ефективність економіки та добробут громадян.

Окремі аспекти історії становлення та розвитку податкової системи України досліджено в працях таких науковців, як М.С. Грушевський, Д.І. Яворницький, Н.В. Нечай, Ф.О. Ярошенко та ін.

Початок дослідженню питань становлення та розвитку податкової системи України нами було покладено в статті, присвяченій оподаткуванню від Київської Русі до національно-визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького [1]. Наступним етапом дослідження буде Гетьманщина (XVII – XVIII ст.), це дуже складний та суперечливий період в історії України загалом та історії оподаткування зокрема.

Мета статті. З одного боку, Гетьманщину виділяють в окремий період історії України, але, з іншого, це був час, коли з підписання Березневих статей 1654 р. до остаточної ліквідації Гетьманщини у 1764 р., Україна поступово та послідовно переходила під вплив російської держави, про що свідчили і договірні статті, і створення спеціальних органів Російською держа-

вою на території України для управління останньою, і поширення влади російського правителя на нашу територію. Отже, метою дослідження є не лише податкова система Гетьманщини, але й російської держави, зокрема, реформи Петра I, які внесли суттєві зміни в систему оподаткування, в тому числі й України.

Виклад основного матеріалу. Важливу роль у становленні податкової системи України відіграла доба козацтва, зокрема період існування Запорізької Січі, оскільки саме з неї брав зразок Б. Хмельницький при розбудові України-Гетьманщини.

За матеріалами Д.І. Яворницького, який вважається одним з основних дослідників історії козацтва, можна виділити такі джерела доходів Війська Запорізького Низового: військова здобич, внутрішня та зовнішня торгівля, продаж спиртних напоїв, данина з перевезень, подимна подать та ін. [2, с. 428]. Серед цих видів доходів треба виокремити податки та мита.

Основні митні надходження отримували козаки з торгівлі. Всі торговці, купці, люди, що займались промислом, сплачували мита у військовою скарбницю або на військовою старшину, як правило, сплата робилась у натуральній формі. У грошовій формі стягували лише тоді, коли була здійснена продаж раніше, ніж сплачене мито [2, с. 429]. Стежили за правильністю ведення торгівлі, зокрема, контролювали правильність міри та ваги, встановлювали ціни на товар та збирали мито спеціальні чиновники, яких називали кантаржеї.

Другим видом мита, напевно найбільшим за розміром, було мито з шинків. Козаки мали багато шинків і, відповідно, мали право варити мед, пиво, брагу та продавати спиртні напої. Крім того, з тих, хто приїздив на Січ і привозив із собою спиртні напої, стягували також мито, до того ж у подвійному розмірі у грошах та у натуральній формі.

Значні надходження отримували з мостового мита. Кількість платні у різний час та з різних возів була різною. Все залежало від місця перевозу, вантажу. Для збору мостового мита були також спеціальні посадові особи шафарі, підшафарії, писарі та підписарі. Як зазначає Д.І. Яворницький, важко було точно визначити суму річного доходу від мостового мита, оскільки розмір його залежав від багатьох факторів, зокрема таких як кількість чумаків, торговців та купців, які здійснювали перехід через річки, що залежало від кількості солі, яку треба було перевезти, рибного промислу та ін. [2, с. 430].

Одним із джерел державних прибутків був податок від млинів та рудень. Власники рудень платили податок натурою, тобто залізом, яке вироблялось на руднях [3, с. 119]. Важливу статтю надходжень становив податок, який називався «димовий». Його сплачували так звані «сидні», чи зимівники, які були підданими січового товариства і проживали поза Січчю по селах та зимівниках. Такі податки були двох видів: постійні та тимчасові. Постійні стягувалися з кожного одруженого чоловіка спочатку у розмірі 1 руб., а пізніше 1,5 руб. Тимчасові накладалися у виключних випадках, наприклад, у разі військового походу або направлення делегації у важливій справі до російського царя. Необхідно зазначити, що прямі податки становили незначну частину надходжень до військової скарбниці, головне значення мали митні надходження.

Податним станом були селяни та міщани. Головний грошовий податок називався «військовий оклад», сума його була від 30 до 80 коп. залежно від роду діяльності [4, с. 102].

Козаки та старшини податки не сплачували. Такий привілей вони мали за несення військової служби. М. Грушевський у своїй праці зазначав, що козаки вважали, що за службу не мають підпорядковуватися жодній владі, окрім виборної старшини козацької, і нести жодних обов'язків, крім військової служби, а тому були звільнені від сплати всіх податків: державних, панських, робити на панщині. Навпаки, на думку козаків, вони ще мали право збирати для себе з населення усе необхідне для прожитку під час війни – з міщан і людей панських і королівських. Обстоюючи свої привілеї, козаки з обуренням сприймали податкові нововведення і реформи [5, с. 20]. Найбільш негативно було сприйнято звістку про те, що знову запроваджувався реєстр козаків. І всі, хто до цього реєстру не потрапляв, мали перейти зі стану козаків до стану міщан, або якщо й далі буде бажання нести військову службу, то можна було перейти в солдати чи драгуни, крім того, козаки втрачали право виробляти та торгувати спиртними напоями [5, с. 53].

Таким чином, у цей період стягувалися найбільш прості форми прямих та непрямих податків, які не

вимагали складної системи розрахунку й обліку. Прямі податки становили незначну частину надходжень до військової скарбниці, головне значення мали військова здобич та митні надходження. Податним станом були селяни та міщани. Козаки та старшини податки не сплачували. Фіскальні служби були нерозвиненими.

Після укладання Переяславського договору 1654 р. і входження українських земель до складу Російської держави поступово змінюється податкова система. Основним податком для селян став подимний або подвірний податок, який сплачував кожен двір незалежно від кількості тих, хто там проживав, вводилися російські посадові особи для управління Гетьманщиною [6].

Яскравим прикладом подальшого процесу розвитку оподаткування, який відображав економічний стан держави, була російська держава часів правління Петра І. Воєнні кампанії, будівництво флоту та міст вимагали суттєвого збільшення казни. Петро І добре розумів, що податки – основне джерело доходів держави. Приріст доходів від податків досягався в основному за допомогою двох методів: збільшення ставок вже наявних податків або введення нових податків. До другого методу уряд Петра І удався частіше. Податками обкладалися усі статті господарського життя, які тільки можна було обкласти. Спочатку Петро І розширив непрямі податки, не роблячи перетворень прямих: з'явилися податки на приватний рибний лов, лазні, заїжджі двори, млини, пасіки, податками обкладалися народження, весілля, похорони, навіть бороди тощо. Були введені державні монополії на торгівлю багатьма товарами (сіль, алкоголь, дьоготь, крейда, риб'ячий жир, сало, щетина). Тоді ж почав стягуватись гербовий збір – на комерційні документи, юридичні й інші акти, що фіксувалися на спеціальному гербовому папері, який уряд продавав за надзвичайно високими цінами. Підмосковні селяни були обкладені податком у вигляді ганчір'я.

Під час Північної війни прийшло усвідомлення кризи в системі оподаткування, і тому основні зміни почали відбуватись вже після 1710 р. До цього часу податкова система базувалась на переписі царя Федора Олексійовича 1678 р. Тоді основною метою був перепис дворів і запровадження подвірного податку. Селяни намагались масово уникнути перепису і, відповідно, сплати податку. Оскільки основною одиницею перепису був двір, селяни вдавались до хитрощів. Наприклад, на кілька хат ставили один паркан. Паркан один, значить, і двір один [7, с. 229].

Фіскальні органи відігравали дедалі вагомішу роль у державному управлінні. Так, у січні 1699 р. була заснована Бурмістерська палата, яку у листопаді того ж року було перейменовано в ратушу, чиновники якої відали державними доходами і всі податки відтепер мали проходити через ратушу, а не через окремих чиновників. А у 1711 р. було сформовано Сенат, якому доручався збір державних доходів, на заміну якому прийшли фінансові колегії, які відали державними доходами і витратами.

До 1710 р. існувало більше тридцяти податків, кількість яких неухильно зростала. Так, у Київській губернії

більш ніж сорок податків у 1714–1716 рр. були розбиті на дві групи: окладні та запросні. Але, як би їх не розбивали та не називали, по суті, вони поділялись на два основних види: постійні (ординарні) та надзвичайні (екстраординарні) [8, с. 22].

Постійними податками називали загальний та подвірний податок. Другу групу постійних податків запровадили на початку 10-х рр. XVIII ст. на побудову Петербургу, до третьої групи податків можна зарахувати станові податки і до четвертої – регіональні або місцеві податки. Якщо для загальнодержавних податків властивою була одноманітність, то для регіональних – різноманітність. Але останні можна було об'єднати за певними критеріями. Так, наприклад, перші – на утримання місцевої адміністрації, другі – на утримання місцевих гарнізонів та внутрішніх військ, треті – на потреби зв'язку та транспорту. Селяни Київської губернії сплачували багато місцевих податків, які лишилися ще з часів існування розрядів [8, с. 25].

Існувало ще три основних групи надзвичайних або екстраординарних податків. До них належать: перша група – це збори провіанту та фуражу. Їх збирали для армії. Провіантська повинність у регіонах була неоднаковою. В одних регіонах збирали в продуктах, в інших регіонах у так званих провіантських грошах, але найбільш поширеним способом збирання провіантського податку був змішаний. Хоча цей податок і збирали протягом Північної війни, він належав до надзвичайних податків. Окрім платежів на провіант, встановлювали додатковий збір, так званий прибавок. Оскільки не існувало армійських крамниць, утримання армії покладалось на мешканців тих території, де розміщалась армія. Наприклад, у 1713 р. жителі Київської губернії сплачували на потреби армії, яка зимувала на їх території, 1,23 руб. із двору. Водночас жителі Московської губернії на київський провіант сплатили лише 38 коп. із двору, що в три рази менше [8, с. 27]. Разом із тим, уряд з метою полегшити податковий тягар у тих регіонах, де розміщала армія, намагався зменшити звичайні податки. Так, до пільгових губерній потрапила і Київська, де зимувала армія. Але запроваджені податкові пільги незначною мірою компенсували понесені затрати на утримання армії. Зі звіту, наданого у 1718 р. у Сенат Київською губернією, дізнаємося, що протягом 1714–1716 рр. окладний провіант населення цієї губернії не сплачувало, оскільки на їх утримуванні була армія. Водночас йшов детальний звіт витрат на потреби цієї армії, де зазначалось, що населення витратило 109 тис. рублів, а ціна провіанту, яку б вони сплатили по середнім цінам не перевищила б 40 тис. руб. Таким чином, перебування армії на території Київської губернії навіть з урахуванням урядових пільг з оподаткування виходило майже втричі дорожчим, ніж без пільг і квартирування армії [8, с. 27].

До другої групи екстраординарних податків належали збори на поставку рекрутів та коней. Це були дуже значні кошти, особливо це стосувалось кінноти.

До третьої групи надзвичайних податків та повинностей зараховували відробітну повинність. Активно цей вид повинності почали використовувати під час побудови Петербургу, Кронштадту та інших міст

та територій. Крім того, з 1712 р. були запроваджені спеціальні податки на будівництво: і не лише на утримання робітників, майстрів, але й на їхню дорогу, на тих, хто заготовляв та сплавляв ліс і тощо. Це були лише найголовніші екстраординарні податки, крім них, було багато інших платежів, відробіток, поставок. Співвідношення ординарних та неординарних податків йшло на користь останніх, тобто ординарних було близько 40% від загальної суми податку з двору, решта 60% – неординарні податки [8, с. 29].

З першої чверті XVIII ст. почала проявлятися криза подвірного оподаткування. Величезна кількість дрібних, різнорідних великих й малих, постійних і тимчасових податків потребувала реформування, перебудови потребувала й сама система збору податкових платежів через численні зловживання збирачів податків. Основним протиріччям було те, що надзвичайні податки, які запроваджувалися на певний час, приносили більше надходжень, ніж постійні. Ці протиріччя значною мірою вирішила податкова реформа Петра I у 1724 р., в результаті якої з'явився єдиний, суто грошовий подушний податок, також було змінено порядок збору податку [8, с. 21].

Для оподаткування використовувались такі поняття: ревізька душа та ревізькі сказки. Об'єктом оподаткування стає не двір, а ревізька (чоловіча) душа. Цей термін став використовуватись із 1718 р. Ревізькі сказки – це назва списків (реєстрів), в які заносили чоловіче населення, яке підлягало оподаткуванню. Головним організаційним заходом для запровадження подушної податі був перепис населення, який проводився з 1718 р. У 1724 р. перевірка ревізьких сказок була закінчена і запроваджена нова система оподаткування. Стара система подвірна зберігалась лише для України та Білорусі. Паралельно із запровадженням подушної податі було введено оброчний збір, який поширювався на державних селян.

Запровадження нової системи оподаткування дало змогу збільшити за різними підрахунками у 2–2,5 рази надходження від прямих податків [9, с. 52].

Податкова реформа мала не тільки фінансовий, але і соціальний аспект. Уже сам факт визначення в процесі реформи податного статусу різних станових груп означав визначення і закріплення за ними місця в становій структурі суспільства. Введення подушного податку стало важливим елементом соціальної, а також юридичної характеристики станів. Свобода від податі стала однією з відмінних рис дворянського стану. Одночасно для більшості інших станів соціальне значення податкової реформи полягало у визнанні їх тяглими, а значить, непривілейованими. Прикріплення кожного члена цих станів як платника податків до тягла вело не тільки до обмеження свободи пересування по території країни, а й до різкого звуження можливостей соціального переміщення, тобто переходу в інші стани. В одних випадках це проявилось у введенні найсуворішої регламентації переходу з категорії в категорію, а в інших – в повну заборону таких дотеперішніх переходів. Під час реформи була проведена уніфікація станової структури. Підтвердження цьому ми бачимо в процесі оформлення статусу однодворців, держав-

них селян, злитті холопів із селянами, створенні нових міських станових груп і тощо.

Податкова реформа Петра I стала важливою подією в історії Росії XVIII ст., яка значно вплинула на розвиток країни. Зупиняючись на фінансовому значенні реформи, необхідно підкреслити, що, з одного боку, вона стала природним продовженням фіскальної політики самодержавства попереднього часу, в основі якої лежав принцип посилення тяжкості оподаткування шляхом збільшення числа й обсягу податків, розширення контингенту платників податків, з іншого – податкова реформа стала новим етапом фінансової історії країни. У результаті її здійснення відбулася істотна зміна всієї системи прямих податків. Найважливішою рисою нового оподаткування стало те, що був введений єдиний грошовий податок – подушна подать, – який замінив десятки дрібних подвірних зборів і повинностей. Подушна подать у розмірі 70 коп. стягувалася протягом більше семи десятиліть.

Отже, поява постійного прямого податку дала змогу стабілізувати та уніфікувати фінанси загалом, бо тепер уряд у своїх розрахунках міг спиратися на більш реальні, ніж колись, бюджетні дані. Це, своєю чергою, дало змогу забезпечити постійними засобами потреби регулярної армії, значна частина яких у роки Північної війни задовольнялася шляхом стягування екстраординарних податків і контрибуцій. Уніфікація оподаткування в процесі реформи змінила не лише види податків і повинностей, одиниці оподаткування, але й систему збору.

Загалом соціальні заходи, здійснені в процесі податкової реформи, були спрямовані на укріплення панівного ладу, консервацію тих відносин, які забезпечували непорушність влади абсолютистської монархії і дворянства протягом тривалого періоду. Все це і зумовило збереження подушної системи Петра I протягом півтора століття після його смерті [8, с. 288].

На території України порівняно з усією імперією тривалий час залишались старі податки. Основним був подвірний. Так, після Полтавської поразки (1709 р.) і особливо зі створенням Малоросійської колегії (1722 р.) становище з податками в Україні значно погіршилось. Малоросійська колегія фактично усунула українську адміністрацію від контролю над

ними. Колегія сама накладала щораз нові податки грішми і натурою: стягувала податки для утримання російських військ – консистентна повинність (так звані порції платилися щомісяця на одного вояка натурою або грішми – 41 коп.), робила реквізиції хліба, худоби, коней, набирала людей у підводи на будівництво оборонних ліній, каналів тощо. Україна дедалі більше потрапляла у сферу впливу сильної централізованої держави – Російської імперії.

Уніфікація податків із Російською імперією відбулася вже після скасування Гетьманщини. Так, генерал-губернатор П. Рум'янцеv провів протягом 1764–1769 рр. опис («ревізію») Лівобережної України з метою оподаткування її населення до царської скарбниці. Натуральні податки було замінено єдиним грошовим податком від двору, так званим подвірним, який у 1783 р. був замінений на «подушний» (на Правобережжі – з 1795 р.). Із запровадженням подушного податку було остаточно закріпачено українських селян. У XVIII ст. подушне становило майже 50% усіх податків, що надходили до бюджету держави [4, с. 118–119].

Висновки. Отже, податкова система України протягом XVII – XVIII ст. стрімко змінювалася, що було пов'язано з історичними подіями, які відбувались у той час на нашій території. Це і створення самостійної держави України-Гетьманщини, і власної податкової системи, побудованої за зразком Запорізької Січі, і втрата самостійності, яка почалася практично з часу підписання Березневих статей 1654 р. Поступові зміни в правовому статусі України-Гетьманщини протягом XVIII ст. призвели до повної втрати самостійності, уніфікації як системи оподаткування, так і соціальної структури суспільства та фіскальних органів.

Податкова реформа Петра I, яка в російській державі почала запроваджуватися від 1724 р. і змінила подвірне оподаткування на подушне, дісталася України лише в останній чверті XVIII ст. Подушний податок сплачувало все чоловіче населення держави, крім дворян, духовенства й державних службовців. Близько півтора століття подушна подать була основним прямим податком у Російській імперії. Запровадженням подушного податку на території України фактично завершилось приєднання України до Російської імперії на довгі роки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Козинець І.Г., Козинець О.Г. Історико-правові аспекти становлення та розвитку податкової системи України (IX – XVII ст.). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 1. С. 88–91.
2. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. / редкол.: П.С. Сохань та ін. Київ : Наукова думка, 1990–1991. Т. 1. 592 с.
3. Дорошенко Д.І. Нарис історії України в 2-х т. Київ : Глобус, 1992. Т. 2. 349 с.
4. Ярошенко Ф.О., Павленко В.В., Павленко В.П. Історія податків та оподаткування в Україні : навчальний посібник / за заг. ред. А.М. Подоляки. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2012. 416 с.
5. Грушевський М.С. Історія України-Руси в 11 т. Нью-Йорк : видавниче тов-во Книгоспілка, 1958. Т. 10. 603 с.
6. Нечай Н. Прибутки Війська Запорозького. *Вісник податкової служби України*. 2011. № 11. URL: <http://www.visnuk.com.ua/ua/pubs/id/1722>.
7. Починок А. Фискал. Москва : Наталья Починок, 2016. 304 с.
8. Анисимов Е.В. Податная реформа Петра I. Ленинград : Наука, 1982. 296 с.
9. Толкушкин А.В. История налогов в России. Москва : Юрист, 2001. 432 с.